

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.89

UDK 821.163.4(497.6).09-31 Musabegović J.

Primljeno: 31. 10. 2023.

Pregledni rad

Review paper

Azra Ičanović

POVIJESNI I SOCIO-KULTURNI ASPEKTI NARATIVNE DE/KONSTRUKCIJE ŽENSKOG IDENTITETA U ROMANIMA JASMINE MUSABEGOVIĆ

Polazeći od hipoteze da su ratovi XX st. jedan od ključnih faktora kulturne identifikacije na prostoru Bosne i Hercegovine te da kategorija roda uvjetuje distinktivna obilježja kulturnog identiteta unutar jedne zajednice, rad problematizira narativnu konstrukciju ženskog kulturnog identiteta u romanima *Skretnice* i *Žene. Glasovi* Jasmine Musabegović. Na temelju kulturoloških istraživanja identiteta, radom se ukazuje da se narativna konstrukcija kulturnog pamćenja u romanima Jasmine Musabegović dominantno vezuje za intimu (izgubljenog!) doma i porodičnog života te da je kulturni identitet centralnih ženskih likova dvostruko kodiran: s jedne strane, on je određen patrijarhalnom tradicijom, a s druge strane kolektivnim bosanskohercegovačkim traumama XX stoljeća u čijem prvom planu se nalaze ratovi kao ključni faktori kulturno-identitetske de(kon)strukcije.

Ključne riječi: kulturni identitet; kulturno pamćenje; poetika svjedočenja; ženska književnost

UVOD

Temeljno uvjetovana (povijesnom) stvarnošću socio-kulturnog prostora u kojem nastaje, bosanskohercegovačka književnost jednim svojim značajnim dijelom ostvaruje se kao medij narativne reprezentacije povijesti Bosne i Hercegovine obilježene višestrukim traumama i specifičnom socio-kulturnom fizionomijom koju, osim kulturno-identitetske perifernosti spram velikih kulturno-civilizacijskih sistema

(Rima i Bizanta, Beča i Carigrada, Istoka i Zapada...), obilježava i „neprevaziden i nereflektiran model epske patrijarhalne tradicije u tri nacionalne varijante” (Mornjak-Bamburać 2001: 37). Samim time, bosanskohercegovačka književnost (p)ostaje i alternativnim prostorom narativnog uobličavanja kulturnog pamćenja (Assmann 2005), što nam, u konačnici, omogućuje (ne)posredno iščitavanje povijesnog procesa de/konstrukcije, re/definiranja i potvrđivanja bosanskohercegovačkog (multi)kulturnog identiteta ili, pak, pojedin(ačn)ih identiteta njegovih mikrokulturnih sastavnica.

U tom smislu, a u kontekstu dosadašnjih istraživanja uloge i značaja književnosti u procesu kulturnih identifikacija na tlu Bosne i Hercegovine te razmatranja procesa narativne konstrukcije kulturnog pamćenja unutar kojeg se utvrđuju i definiraju bosanskohercegovački kulturni identiteti, evidentnim postaje svojevrsno privilegiranje falo(go)centrične vizije prošlosti pri čemu se proces(i) narativne kulturne identifikacije interpretiraju i opisuju slijedom i preko narativne konstrukcije i definiranja kulturnog identiteta muških likova što je djelomično i opravdano s obzirom na njihovo direktno i aktivno učešće u ključnim momentima (velikim pričama) povijesti kao što su ratovi, osvajanja, socio-kulturna te politička previranja i promjene, a koji određuju tok i usmjerenje (narativne) kulturne identifikacije. Žensko povijesno i socio-kulturno iskustvo i povijesni proces(i) konstrukcije ženskog kulturnog identiteta u bosanskohercegovačkoj književnosti interpretiraju se, pritom, ili posredno (dakle, kroz interpretaciju narativne kulturne identifikacije muških članova zajednice) ili pak u okviru njene socio-kulturne pozicioniranosti unutar tradicionalno patrijarhalne (androcentrične) sredine koja postoji kroz etničke i klasne diferencijacije. U oba slučaja, dakle, proces(i) kulturne identifikacije ženskih likova bosanskohercegovačke književnosti dominantno se analiziraju, interpretiraju i opisuju u kontekstu njihove kulturno-identitetske suprotstavljenosti muškim likovima pri čemu se, izuzev klasnih i(li) etničkih diferencijacija, nerijetko zanemaruju drugi povijesni i socio-kulturni aspekti (narativne) konstrukcije i definiranja identiteta bosanskohercegovačkih žena koje (ne)svjesno bivaju situirane van konteksta bosanskohercegovačkih povijesnih i socio-kulturnih (ne)prilika kao ključnih determinanti kulturnih identifikacija.

Međutim, ukoliko krenemo od teze da se tradicija ostvaruje kao jedna od primarnih “ženskih zadaća” (Morley 2005) pri čemu žene (p)ostaju čuvari(ce) kulturnog identiteta naročito u vremenima kad je on u svojoj opstojnosti ugrožen, pitanje ženskog iskustva povijesti, tj. narativne konstrukcije ženskog kulturnog pamćenja i ženskog kulturnog identiteta reprezentiranog i uobličanog u ženskoj književnosti Bosne i Hercegovine javlja se kao jedno od ključnih pitanja

za razumijevanje složenosti i kompleksnosti bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta uopće i(li) kulturnog identiteta njegovih pojedin(ačn)ih sastavnica. Ne zanemarujući uticaj rodnih diferencijacija, nužno je, u tom smislu, narativnu kulturnu identifikaciju ženskih likova u ženskoj književnosti Bosne i Hercegovine smjestiti u kontekst (reprezentiranih) povijesnih i socio-kulturnih zbivanja i utvrditi ključne tačke narativne de/konstrukcije i re/definiranja ženskog kulturnog identiteta. Slijedom toga, ovaj rad, polazeći od hipoteze da se traume XX st. ostvaruju kao ključne determinante kulturnih identifikacija na prostoru Bosne i Hercegovine te da kategorija roda uvjetuje distinktivna obilježja kulturnog identiteta unutar jedne socio-kulturne zajednice, problematizira narativnu konstrukciju ženskog kulturnog identiteta u romanima *Skretnice* i *Žene. Glasovi* Jasmine Musabegović koji stoje u funkciji reprezentacije egzistencijalne, moralne, etičke, ali i kulturno-identitetske drame bosanskohercegovačke/bošnjačke žene bačene u vrtlog apokalipse Drugog svjetskog rata (*Skretnice*) i posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini (*Žene. Glasovi*). Cilj rada jeste da na temelju kulturoloških istraživanja identiteta ukaže na ključne odrednice narativne konstrukcije kulturnog pamćenja u ženskoj književnosti Bosne i Hercegovine te da, definirajući povijesne i socio-kulturne aspekte kulturne identifikacije ženskih likova u romanima Jasmine Musabegović, istu stavi u kontekst konstrukcije, utvrđivanja i potvrđivanja bosanskohercegovačkih kulturnih identiteta.

ŽENSKA VIZIJA PROŠLOSTI – NARATIVNA KONSTRUKCIJA KULTURNOG SJEĆANJA U ROMANIMA JASMINE MUSABEGOVIĆ

Orijentirana na žensko iskustvo povijesti i socio-kulturnu pozicioniranost žene unutar i spram nje, Jasmina Musabegović romanima *Skretnice* (1985), *Most* (1994) i *Žene. Glasovi* (2005) ispisuje bosanskohercegovačku historiju od Drugog svjetskog rata do agresije na Bosnu i Hercegovinu s početka 90-ih godina XX stoljeća, gradeći pritom svojevrsnu trilogiju o (po)ratnom životu i stradanju porodice Fatime Malić. U kontekstu kulturološkog istraživanja narativne de/konstrukcije kulturnog identiteta bosanskohercegovačke žene ili, konkretnije, Bošnjakinje, od krucijalnog značaja jesu romani *Skretnice* i *Žene. Glasovi* koji, tematizirajući apokalipsu dvaju ratova, ukazuju ne samo na moralni sunovrat zločin(a)ca nego, također, i na sveopće razaranja i kataklizmu *unutrašnjeg tijela* čovjeka (Bakhtin 1991), što nam, u konačnici, omogućuje iščitavanje narativne de(kon)strukcije i re/definiranja kulturnog identiteta

ne samo dvaju centralnih ženskih likova romana (Fatime i Nizame) nego i drugih likova čiji se identiteti (također određeni stradanjima) konstruiraju i definiraju posredno, kroz vizuru glavnih junakinja.

Postavljajući u središte priče ženske likove kroz čiju se svijest prelamaju ova dva ključna (po definiciji traumatska) momenta bosanskohercegovačke prošlosti koji će temeljno odrediti socijalni, državno-pravni, političko-ideološki, ali i kulturni (samim time i kulturno-identitetski) život Bosne i Hercegovine u XX stoljeću, Jasmina Musabegović falo(g)ocentričnoj slici svijeta suprotstavlja žensku viziju ovog dijela bosanskohercegovačke povijesti. Autorica, kako ističe Azra Verlašević (2010/2011: 42), „sudbinu žene izdvaja sa mape općedruštvenih napetosti i smješta je u ‘zaklon’ ritualne svakodnevnice” unutar koje se ona kulturno-identitetski (samo)određuje slijedom familijarno-hereditarne matrice, ostvarujući se kroz socio-kulturnu ulogu supruge, majke, sestre i(li) kćerke. Međutim, općedruštvene napetosti te socio-kulturna previranja i ratovi, koji će obilježiti XX stoljeće, bivaju infiltrirani u domen porodičnog života i doma te se, u tački prožimanja individualnog i kolektivnog iskustva povijesti, gradi specifičan model kulturnog pamćenja obilježen, s jedne strane, izrazitim (ženskim/majčinskim) senzibilitetom, a, s druge, izuzetnom racionalnošću proisteklom iz povijesno generirane svijesti o vlastitom kulturnom identitetu i svojevrsnom *prokletstvu* socio-kulturne zajednice koja generacijama očekuje *bolja vremena*:

„Ovaj je narod naučio da trpi i da skriva svoju nesretnu zvijezdu, svoju sudbinu. Zadrhtala sam jednom na rečenicu da svaka generacija Jevreja misli da je posljednja. A mi, mi mislimo u svakoj generaciji da smo posljednji koga će nastojati istrijebiti, da se s nama oslobađa i prestaje to prokletstvo, ili mislimo odnosno pribojavamo se da će odnekud, kako bi tetka rekla, obihuzuriti nož.“ (Musabegović 2005: 144)

Sukladno tome, možemo reći da se narativna konstrukcija kulturnog pamćenja u romanima *Skretnice* i *Žene. Glasovi* raslojava na dvije razine. S jedne strane, narativno kulturno pamćenje vezuje se za sudbinu i poziciju žene unutar okvira tradicionalne (bošnjačke) porodice pri čemu kroz dvije generacije žena porodice Malić (Fatime i Nizame) možemo pratiti povijesni proces socio-kulturnog sazrijevanja i emancipacije bosanskohercegovačke/bošnjačke žene. U tom smislu, prikazujući period Drugog svjetskog rata i njegove manifestacije u intimnoj i javnoj sferi bosanskohercegovačkog života, u fokusu romana *Skretnice* nalazi se Fatimino (ne)saživljavanje s tradicionalnim (androcentričnim) socio-kulturnim obrascima. Fatima biva rastrgana između vlastitog (begovskog) porijekla, društvenih očekivanja,

sredine i vremena kojima (ne) pripada i pozicije u kojoj se (ne) pronalazi te, napose, vlastitih mogućnosti i htijenja. Musabegović, dakle, kroz lik i životnu svakodnevnicu Fatime Malić konstruira model ženskog kulturnog pamćenja prevashodno vezanog i određenog prostorom i simbolikom doma te familijarno-hereditarnim i socio-kulturnim ulogama koje Fatima zauzima i na osnovu kojih se (samo)identificira. Ona se, u tom smislu, ostvaruje kao zaštitnica i čuvarica doma i porodice, posredno, dakle, i njena patrijarhalnog ustrojstva, ali i begovskog digniteta u vremenima propadanja i siromašenja begovata:

„Znala je da će u sitnicama provjeravati je li baš begove loze. Ne samo po načinu njegovanja kuće, smisla za ljepotu i udobnost, po komplikovanim vezovima i starinskim dijelovima nakita. Ona će govoriti s prirodnom uzdržanošću i mirnoćom, dostojanstvom koje izbija ne samo u držanju već i u načinu odmjerenog i stalženog mišljenja, što su one u uezvijernosti duhovnog propadanja sa raskalašenim muževima izgubile. To će biti onaj tihi udarac koji će prepoznati kao izgubljeno vlastito korijenje.“ (Musabegović 1999: 43)

Nasuprot Fatimi stoji njena kćerka, slikarica Nizama, centralni lik i pripovjedna instanca romana *Žene. Glasovi*. Potvrđujući socio-kulturno sazrijevanje i emancipaciju bosanskohercegovačke/bošnjačke žene, oslobođena okova tradicionalizma, ona razbija rodne (i klasne) kulturno-identitetske stereotipizacije. U tom smislu kulturno pamćenje koje nosi Nizama, a koje uobličuje i definira njen kulturni identitet, ne vezuje se za obrasce patrijarhata, čak ni u (u tolikoj mjeri) za prostor doma i porodice nego za traumu rata kao ključnog identifikacionog faktora bosanskohercegovačke (naročito bošnjačke) kulturne zajednice. Prekidajući (naslijeđeni) zavjet šutnje i ukazujući na sveopću destruktivnost rata koja, u kontekstu kulturne identifikacije, podrazumijeva ne samo kulturno-identitetska suprotstavljanja i potvrđivanja nego i kulturno-identitetsko redefiniranje, Nizama kalemom i snajperom puca u nebo i zaziva pretke u potrazi za spasom i čvrstim uporištem identiteta koje se urušava pred bestijalnom ratnom stvarnošću.

S druge strane romani *Skretnice* i *Žene. Glasovi* oslikavaju transgeneracijsku kumulaciju traume Bošnjaka (Moranjak-Bamburać 2006). Naime, vezujući se za traumatska dešavanja Drugog svjetskog rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu s početka 90-ih godina XX st., narativno kulturno sjećanje, iako još uvijek, naročito u *Skretnicama*, usredotočeno na život i sudbinu porodice Malić, obrazuje se oko ključnog motiva egzistencijalne i kulturno-identitetske ugroženosti bošnjačke zajednice i bošnjačkog identiteta u vrtlogu (političko-ideološkim mijenama, ratovima te etno-konfesionalnom netrpeljivošću deformirane) povijesti. Potvrđujući da kod

*malih naroda*¹ koji se “kroz čitavu svoju povijest bore samo za svoj opstanak – ne samo protiv eksterminacije u ratu nego i protiv asimilacije u miru – rat dobija značenje velikog, možda najvećeg kulturnog događaja” (Vlaisavljević 2007: 61), koji će temeljno odrediti percepciju stvarnosti, proces(e) kulturno-identitetskog (samo)određenja te, napose, odnos prema neprijateljskom *drugom*, Fatimina, u prvi mah stereotipno prihvaćena, primjedba Dženeti: „Misliš da bi oni tebe krili? Prva prilika, pod nož će nas, ovi isti što ih čujemo. Turke na buljuke, draga moja, znaš ti to?“ (Musabegović 1999: 176), obistinjena već u samim *Skretnicama* kada su joj djevera zaklali četnici, ukazuje da rat donosi duboke uvide u stvarnost i odnose unutar nje “koji se ne smiju više nikada previdjeti i izgubiti, a koji ostavljaju duboke tragove u kulturnoj svijesti nekog naroda” (Vlaisavljević 2007: 65), postajući primarnim ishodištem njihova kulturnog identiteta.

„Svijet je”, prelomljen kroz Fatiminu svijest, u *Skretnicama* „postao veliko prerezano grlo čovjeka” (Musabegović 1999: 221). Klanje, kao krajnji čin dehumanizacije i sakaćenja žrtve te krajnja tačka rušenja ljudskog digniteta, postat će sastavni dio bošnjačke kulture pamćenja. To će se, između ostalog, potvrditi i romanom *Žene. Glasovi* u kojem se usmrćenje metkom percipira kao milosrđe u funkciji očuvanja dostojanstva čovjeka postavljajući se, kojeg li cinizma, kao *zalog* budućeg mirnodopskog (su)života:

„Dok sam plakala, rekao je: ‘Ne plači, moglo je biti i gore.’

- Šta je moglo biti gore, pobogu?

- Mogli su ga zaklati.

Ušutjela sam. I jesu. To je gore. Ali ta istina postoji i u glavama njih koji kolju, i nas koji smo klani. To nam je zajedničko, eto. Na tome, zar, treba poslije rata da počnemo život i mi i oni.“

(Musabegović 2005: 59-60)

Suprotstavljajući se monumentalističkom konceptu povijesti i herojskoj paradigmi proistekloj iz usmene epske tradicije i linije folklornog (epski kodiranog) romantizma, Jasmina Musabegović narativno uobličeno kulturno pamćenje upotpunjuje verističkim slikama zlostavljanja, progona, ubijanja, silovanja i klanja unutar kojih se odvija ne samo egzistencijalna već i emocionalna, psihološka, moralna i etička drama protagonist(ic)a. Pri tome, a s obzirom da se „kultura sjećanja, kao osnova konstrukcije kulturnog identiteta zasniva i biva određena doživljajnim aspektom

1 Pojam *mali narod* Vlaisavljević (2007) upotrebljava u doslovnom smislu fizičke veličine, tj. brojnosti njegovih pripadnika i opsega teritorije. To, međutim, kako ističe, ne podrazumijeva i *malu kulturu* što, između ostalih, potvrđuju upravo kulture balkanskih naroda.

povijesti zajednice koja je ustoličuje” (Ičanović 2022: 206), u romanima Jasmine Musabegović, a naročito u romanu *Žene. Glasovi*, događaj, kao osnova naracije, gotovo u potpunosti biva potisnut doživljajnim aspektom istog pri čemu fabula, shvaćena kao slijed događaja u hronološkom nizu, ostaje u sjeni emocionalno-psihološkog osvješćivanja transgeneracijske traume.

Drugi svjetski rat i agresija na Bosnu i Hercegovinu s kraja XX stoljeća ključni su momenti bosanskohercegovačkog i unutar njega posebno bošnjačkog kulturnog pamćenja na osnovu kojega se definira i konstruira identitet (najmanje) triju mikrokulturnih zajednica bosanskohercegovačke makrokulture. Sagledavajući svijet kroz optiku socio-kulturno marginalizirane bošnjačke žene, Jasmina Musabegović čitalačkom auditoriju nudi uvid u kulturno-identitetsko re/definiranje žene Bošnjakinje kroz čiji se život i sudbinu prelama tragika i povijesna de(kon)strukcija kulturnog identiteta Bošnjaka uopće.

ŽENSKI KULTURNI IDENTITET U VIHORU BOSANSKOHERCEGOVAČKE POVIJESTI

Kroz romane *Skretnice* i *Žene. Glasovi* Jasmina Musabegović oslikala je kulturno-identitetski profil bosanskohercegovačke/bošnjačke žene koji, u vrtlogu povijesti i (ne)saživljavanja sa tradicionalnim (patrijarhalnim) socio-kulturnim obrascima, podliježe kontinuiranim transformacijama. Sukladno tome, a s obzirom da oba romana, usprkos vremenskoj distanci romanesknih zbivanja, reprezentiraju razdoblja povijesnih i socio-kulturnih kriza čije ključne odrednice postaju dijelom sjećanja i kulturnog identiteta svih mikrokulturnih zajednica bosanskohercegovačke makrokulture, *Skretnice* i *Žene. Glasovi* omogućuju kulturološko čitanje povijesnog procesa de/konstrukcije, utvrđivanja i re/definiranja ženskog identiteta u Bosni i Hercegovini na sinhronijskoj i dijahronijskoj razini. Smješteni u kontekst (pred)ratnih dešavanja koja, ostavljajući neizbrisiv trag na kolektivnu svijest, identiteti i Fatime i Nizame podliježu fundamentalnom i neopozivom redefiniranju u vremenu i kroz vrijeme.

Kulturni identitet se, tvrdi Hall (2001: 219), konstruira, utvrđuje i definira „kroz razlike, a ne izvan njih (...) u odnosu prema onome što ono nije, prema onome što mu nedostaje, prema onome što se naziva konstitutivna izvanjskost”. On se razvija i određuje u odnosu spram onoga koji se percipira kao kulturno-identitetski Drugi. U tom smislu, identiteti Fatime i Nizame konfiguiraju se nizom odnosa koje one uspostavljaju s drugim identitetima vlastite i *tude* kulturne zajednice pri čemu se u

poziciju ključnih faktora kulturno-identitetskog definiranja postavljaju rodno i etno-nacionalno definirane opozicije. To možda najočitije postaje u (samo)određenju Fatime u romanu *Skretnice* čiji se identitet dominantno oblikuje u odnosu spram *muškog Drugog*. Naime, dok je Nizama oslobođena okova patrijarhata i tradicije, Fatima je tradicionalno shvaćena kao stub i mjera porodice i doma, čuvarica tradicije i garant kolektivnog identiteta kao kulturnih ekvivalenata biološke reprodukcije (Morley 2005). U skladu s tim, zatvoreni krug tradicionalne (patrijarhalno ustrojene) bošnjačke porodice i prostor doma kao kolijevke identiteta postaju ključne odrednice identifikacije:

„Tanana ljubav i smisao za kuću, porodicu i muža, za ostvareno ognjište držali su je u poletu i zadovoljstvu. Nije voljela ove pregrijane kuhinje, tijesne i pune mirisa od kuhanja, ali će ih kasnije, rađajući po njima usred zime, u sjećanjima voljeti kao svoje jedino životno jezgro gdje su se sve promjene odvijale i odigravale. Shvatiće da su one bile sjeme njenog življenja.“
(Musabegović 1999: 30)

Usprkos tome što je njeno djelovanje ograničeno i zatvoreno u intimnu sferu porodičnog života i doma, Fatima, ispoljavajući izuzetno strpljenje, mudrost i promišljenost, suptilno usmjerava stavove i/li postupke muških likova romana, prevashodno supruga Nezira, čime indirektno ulazi u javnu sferu, djelujući, pritom, na njeno oblikovanje. Svjesna snage i značaja žene za (o)čuvanje porodičnog jedinstva, ona se, nerijetko, izdiže iz strogog ustroja tradicionalne porodice, zauzimajući autoritativnu poziciju nad njenim muškim članovima:

„Nije se on s tobom vjenčao, već sa mnom. Ovo je – i rukom mahnu po kući i imaginarno po djeci – moj i njegov život. I sa mnom ima da rješava sve. Ne tebi da ide. Zna on gdje je mehko, pa tamo i udara. To je nizak potez, nizak. A ti, ti si ga primio.“ (Musabegović 1999: 100)

Rodno određene familijarno-hereditarne i socio-kulturne uloge koje iziskuju skrušenost, poniznost i poslušnost muškim članovima zajednice, bivaju narušene u vremenu egzistencijalne krize. Rat je ušao u sve sfere privatnog i javnog života uvjetujući fundamentalnu dekonstrukciju i redefiniranje identiteta svih članova bosanskohercegovačke zajednice, samim time i žene, koja se, i dalje zadržavajući svoju primarnu zadaću *hraniteljice, čuvarice i odgajateljice nacije* što postaje očito u scenama kada dopušta djeci posvjedočenje zločina kako bi *zapamtili* i spram njega se identificirali, postupno oslobađa patrijarhalno utemeljenog identifikacionog koda.

Razorna moć rata uvjetuje fundamentalnu i neopozivu dekonstrukciju i redefiniranje ženskog identiteta koji svojom senzibilnošću doživljava svaku (žensku)

bol kao svoju: „Žene gube rat, muškarci (ga) preživljavaju” (Musabegović 1999: 218), ponavlja glavna junakinja *Skretnica*, da bi ova izjava bila ovjerena povijesnom zbiljom i njenom literarizacijom u romanu *Žene. Glasovi*.

Ističući da se svijest o kulturno-identitetskoj dekonstrukciji dešava poslije, u procesu mirnodopskog osvješćivanja traume, Jasmina Musabegović poredi ratno rastakanje identiteta s porodom koji, kao događaj „izlučivanja najbitnijeg iz tebe” (Musabegović 2005: 124) što će i samo nositi dio tebe, predstavlja jedan od ključnih momenata (kulturne) identifikacije žene, i tako ukazuje da trauma rata, kao ključni identifikacioni faktor, uvjetuje potpuni redizajn identiteta:

„A kakav ćeš biti kada preživiš, to ti ne znaš. Tvoja bol i stradanje izrodit će novo tijelo s kojim ćeš se i u koje ćeš izlučiti najveći dio sebe. A i ta bol, kada se zaokruži i postane živa ličnost s kojom živiš, postaće najintimniji neznamac. Kao i vlastito dijete. Oboje su se izlučili iz tebe i nose dalje tvoj najdublji i najdragocijeniji dio (...) oni neće vidjeti da si ti raspolučena. Izdvojena. Zauvijek prosječna nadvoje. Taj novi dio tebe važniji je od tebe, intenivniji i značajniji.“
(Musabegović 2005: 124)

Kao najveći kulturni događaj (Vlaisavljević 2007) rat zahvata sve pore života kulturne zajednice. On „nikada nije naprosto vojna stvar” već djeluje na sve članove zajednice i sve aspekte njihova (po)ratnog života obrazujući specifičan kulturni kontekst pri čemu trauma rata „ukazuje da ništa ne smije ‘ispasti’ iz takvog okvira, nijedan doživljaj ma kako bio surov i ‘neljudski’” (Vlaisavljević 2007: 65). U tom smislu, egzistencijalna drama i imperativ preživljavanja u apokaliptičnoj ratnoj zbilji urušavaju ključne stubove: dom, porodicu, ženstvenost, naciju. Gubitak identiteta postaje, sukladno tome, sredstvo preživljavanja. Naime, dok se u *Skretnicama* emocionalno, psihološko, moralno i etičko uniženje bošnjačke žene dominantno manifestiralo kroz propadanje njenog vanjskog tijela, u romanu *Žene. Glasovi* ono zahvata sve pore unutarnjeg tijela i elementarnosti na kojima ono počiva, pa tako i iskonski majčin strah za život djeteta. „Ja, majka”, reći će Safija Zemlja, „sam hrlila za svojim dahom, a nisam čula da je prestao dah moga djeteta” (Musabegović 2005: 64).

Potvrđujući da je proces povijesne de/konstrukcije i re/definiranja bosanskohercegovačkog, a naročito bošnjačkog, kulturnog identiteta praćen kulturno-identitetskim traumama (Spahić 2016), tragiku emocionalnog i identitetskog propadanja bošnjačke žene u romanu *Žene. Glasovi* Musabegović intenzivira verističkim opisima gubitka (ubijanja) djeteta, silovanja i (od strane *četnika* prisiljenog) incesta kao krajnjih oblika destrukcije ženskog digniteta. Zlo je u ovom

ratu kulminiralo, a u toj tragici ratnog postojanja i u boli kolektivnog gubitka, žrtve se ujedinjuju u jedan zajednički vrisak:

„Kako će neko ko nije ovo iskusio razumjeti? Neka zamisli, ne kako njega čereče, već dijete mu, komad po komad, kako gradove čereče, tako i ljude, komad po komad. Na tvoje oči, a ti bespomoćan, ništa ne možeš. I ta vrišteća bespomoćnost iz koje se rađa strah nemoći i neakcije.“
(Musabegović 2005: 51)

U ratnom vremenu vrisak i bol postaju ključnim znacima identifikacije i prepoznavanja Bošnjaka. Kao dio njihova kulturnog pamćenja oni postaju sastavnim dijelom i njihova kulturnog identiteta – razlikovna jedinica koja ih distancira od neprijateljskog *Drugog* koji se nalazi ne izvan već unutar *rastrgane* bosanskohercegovačke makrokulturne zajednice. Stoga ne čudi da narativno sjećanje vezano za Drugi svjetski rat i agresiju na Bosnu i Hercegovinu 90-ih godina XX stoljeća u djelu Jasmine Musabegović ne želi više potiskivati kamene spoticanja između triju mikrokulturnih zajednica bosanskohercegovačke makrokulture:

„Ja sam dugo mislila šta stoji iza riječi Bosanca? Geografski, to bi mogle biti zelene šume, modre i prozirne rijeke, kulturološki – mostovi kao spoj dva svijeta, dvije civilizacije, u onoj profanoj i istrošenoj upotrebi, a sada znam da nije ništa od toga. Jer, nije tačno da je prethodna generacija istjerala mogućnost ponovne žrtve (...) Iza svake naše riječi stoji prošli i svim snagama potisnuti genocid.“ (Musabegović 2005: 164-165)

U tom smislu, iako otvara pitanje (ne)mogućnosti postojanja i (ne)postojanosti bosanskog (multi)kulturnog identiteta, romanima *Skretnice* i *Žene. Glasovi* Jasmina Musabegović, reprezentirajući traumu rata, implicira nužnost njegove reevaluacije.

ZAKLJUČAK

Romanima *Skretnice* i *Žene. Glasovi* Jasmina Musabegović zasijeca u dva ključna povijesna i socio-kulturna momenta Bosne i Hercegovine XX stoljeću koja su temeljno odredila proces kulturne identifikacije na ovom prostoru. U tom smislu Drugi svjetski rat i agresija na Bosnu i Hercegovinu s početka 90-ih godina XX stoljeća, predstavljajući kolektivne kulturne traume, ukazuju se kao određena mjesta bosanskohercegovačke i, unutar nje naročito bošnjačke kulture sjećanja postajući determinantnim faktorima kulturno-identitetske de/konstrukcije i re/definiranja. U kontekstu bosanskohercegovačke ratne povijesti Musabegović izdvaja likove bo-

šnjačkih žena kroz čiju se svijest prelamaju ratna stradanja. Pritom ona, prateći život i sudbinu dvije generacije žena porodice Malić, slijedi trag narativne de/konstrukcije, utvrđivanja i re/definiranja kulturnog identiteta potvrđujući njegovu dvostruku kodiranost: s jedne strane, kulturni identitet bosanskohercegovačke/bošnjačke žene određen je patrijarhalnom (androcentričnom) tradicijom i familijarno-hereditarnim okolnostima što će, naravno, rezultirati kulturno-identitetskim (rodnim) diferencijacijama unutar jedne socio-kulturne zajednice, a s druge strane kolektivnim bosanskohercegovačkim traumama XX stoljeća u čijem prvom planu su ratovi kao događaji ključni za identifikaciju bosanskohercegovačke/bošnjačke multikulturne zajednice. Slijedom toga možemo zaključiti da je Jasmina Musabegović romanima *Skretnice* i *Žene. Glasovi* narativno zahvatila povijesni proces de/konstrukcije i re/definiranja identiteta bosanskohercegovačke žene u XX stoljeću istovremeno ga situirajući u kontekst transgeneracijskog prijenosa traume, pri čemu se žena, u svojoj primarnoj ulozi *hraniteljice* i *odgajateljice*, ostvaruje i potvrđuje kao *čuvarica* kulturnog pamćenja, a, samim time, i identiteta cjelokupne zajednice.

IZVORI

1. Musabegović, Jasmina (1999), *Skretnice*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
2. Musabegović, Jasmina (2005), *Žene. Glasovi*, Svjetlost, Sarajevo

LITERATURA

1. Assmann, Jan (2005), *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica
2. Bakhtin, Mikhail (1991), *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, Aleksandar Badnjarević (prev.), Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad
3. Džafić, Šehrzada (2015), *Interkulturni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*, Dobra knjiga, Sarajevo
4. Hall, Stuart (2001), "Kome treba identitet?", S. Veljković (prev.), *Reč - Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja*, 64/10, 215-233.
5. Ičanović, Azra (2022), "Bosanskohercegovačka književnost kao prostor de/konstrukcije kulturnog identiteta", *SaZnanje*, 3, 206-214.
6. Morley, David (2005), "Rod doma", *Treća*, 1-2 (VII), 140-168.
7. Moranjak-Bamburać, Nirman (2001/2002), "Bosanski duh prošlosti i aveti postmodernizma", *Razlika/Différance*, 2, 31-49
8. Nora, Pierre (2007), "Između sjećanja i povijesti", Milena Ostojić, Ana Irena Hudl (prev.), *Diskrepancija*, 8(12), 135-165.
9. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
10. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse - studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla
11. Verlašević, Azra (2010-2011), "Poetičke (ne)određenosti bosanskohercegovačkog ženskog romana", *Post Scriptum: Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, 1, 39-47
12. Vlasisavljević, Ugo (2007), *Rat kao najveći kulturni događaj: ka semiotici etnonacionalizma*, Maunagić, Sarajevo

HISTORICAL AND SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF THE NARRATIVE DE/CONSTRUCTION OF FEMALE IDENTITY IN THE NOVELS OF JASMINA MUSABEGOVIĆ

Summary:

Starting from the hypothesis that the wars of the 20th century are realized as key factors of cultural identification on the territory of Bosnia and Herzegovina and that the category of gender conditions distinctive features of cultural identity within a cultural community, the paper problematizes the narrative construction of female cultural identity in the novels *Skretnice* and *Žene. Glasovi* of Jasmina Musabegović. Based on cultural research on identity issues, the work shows that the narrative construction of cultural memory in Jasmine Musabegović's novels is dominantly linked to the intimacy of the (lost!) home and family life and that the cultural identity of the central female characters is doubly coded: on the one hand, it is determined by the patriarchal tradition, and, on the other hand, by the collective traumas of Bosnia and Herzegovina in the 20th century, in the foreground of which there are wars as key factors of cultural-identity de(con)struction.

Keywords: cultural identity; cultural memory; poetics of testimony; women's literature

Adresa autorice
Author's address

Azra Ičanović
samostalna istraživačica, Bosanska Krupa
azra.becirevic91@gmail.com

